

Весняний вітер гонив хмарами по небі. Ти б сказав — велетенські стада галок летять зі сходу і б'ються. То знов буцім гори рушили з місць і сунуться все ближче і ближче. Аж зійшлися, збилися до купи й чорною стіною заступили світ. Темінь така, що хіба б хто мав вовчі очі, щоб побачити дорогу перед собою.

А все ж кілька вершників на тяжких, здорових конях посувалося в напрямі Новгороду-Сіверського. На вершниках волохаті, вовняні опанчі. Вони не бояться дощу, що саме почав накрапати. Спершу дрібний, мов пропущений крізь сито, а там грубший і грубілий, мов із невидимих велетенських решіт.

— Теплий дощ, — відізвався один із вершників. — Мабуть, степ незабаром покриється травою.

— Покриється або й ні, — відповів другий.

— Ти, бачу, на мене недобрий, що тебе намовив їхати до Ігоря Святославича, тому так і кажеш.

— Добрий не добрий, та я не печеніг², щоб товктися ночами в таку негоду. Коня шкода...

— Справа важніша за коня. Не на христини їдемо, ні у свати.

— Справа не заєць, до лісу не втече.

— Заспокійся, вже й Новгород недалеко.

— Відки знаєш?

— Світла бачу.

Перед вершниками дійсно то спалахували, то погасали непевні червонаві світильця. Як ті вовчі очі в байраці або як ті блудні вогники на багновищі. Коні без принуки прискорили ходи. Дощ струмками спливав по опанчах вершників. Нараз: "Стій!" — і коні затупцювали на місці.

— Який там чорт? — гукнув молодший із вершників, мабуть, не звик до того, щоб його спиняли.

— Не чорт, а варта. Хто їде?

— До князя гості

— Хто саме?

— Всеволод із Трубецька³ і Святослав із Рильська. Чував про них?

— Хто б не чув про таких славних володарів? А князя Святослава, небожа нашого достойного Ігоря Святослави-ча, на власні очі бачив. А все ж...

— Хочеш допевнитися, чи не дуримо. Так і треба* Хвала за службу.

І Всеволод зісунув перстень із пальця і подав вартівникові. Вартівник як стій із перснем ускочив до вартівні, де горіла ватра, а вмить і повернувся і з низьким поклоном віддав перстень князеві.

— Туди, попри боярські двори, найближче на замок. Бирич покаже.

Ще не скінчив, як із подвір'я вискочив конем хлопець.

— Не забудь гасла, щоб достойним гостям не довелося довго біля замкових воріт ждати! — крикнув за ним вартівник. — Гасло: Коб'як!⁴

— Не куряча ж пам'ять у мене, — образився бирич і торкнув коня острогами.

Минули кілька боярських дворів, проїхали повз церкву, що бовваніла поміж деревами на невеличкім горбку, і зупинилися перед замком. Міст був уже зведений. В брамі стирчала велика з грубих дубових колів збита й залізом сильно обкована борона й гострими зубами вгризалася в Дебелий поріг. Сурмач, що їхав попереду князів, притулив туровий ріг до мокрих уст і заграв. Здавалося — тур заревів біля замку. Рев покотився по всіх усядах, бив гостроверхі вежі й відбивався від тихих, темних стін.

Замок стрепенувся. В кількох вікнах засяяло світло. Чути було, як бігають і перекликаються княжі люди. А тур перед брамою рів та рів.

— Там хто? — прохрипів заспаним голосом воротар і, не чекаючи відповіді, взявся підносити борону і опускати міст. Чута було, як скрегоче заржавіле колесо і гаркають ланцюги.

— Чом гасла не ждеш? — поспитав Всеволод.

— Пощо гасло, коли чути ріг. Реве, як тур. То знак, що князь Буй-Тур Всеволод їде. Старий я воротар, достойний князю. Увійходьте в добру годину.

Гості в'їхали в подвір'я. Отроки⁵ зі смолоскипами повиходили їм назустріч. Конюхи повискакували зі стаєнь. Притримали стремена й позабирали коней.

Князі ввійшли у гридницю й поскидали мокрі опанчі.

— Але й негода! — сказав Всеволод.

— Мокра весна, деревина рясна! — обізвався дворецький, що виріс перед князями, мов із землі, та крадькома обтирав заспані старечі очі.

— Ще й сніг не потав, а тобі вже ягід заманулося, — сміявся князь голосним, щирим сміхом, поклепуючи дворецького по плечі. — Що нового у вас?

— Боги милують.

— Боги? — буцім здивувався князь. — Ще не забув про них?

— Стара звичка, достойний пане. Чим глек накупів, тим його й чути.

— Ігор Святославич спить?

— Мабуть, ще ні. Недавно від вечері повставали й порозходились.

— Приїхав хто? Ти кажеш: "Повставали".

— У нас гостює князь Володимир із Путивля і якийсь молодий свояк княгині нашої. Аж із Галича прибув. А ось і вони.

У гридницю ввійшли три мужчини, один старший і два молоді. Старшому було літ сорок і кілька, молодшим ще, може, і двадцята зозуля не кувала. Вони поклонилися гостеві, але не підходили до нього, чекали, щоб він перший привітався з ними. Зате старший, побачивши, хто приїхав, жваво, мало що не по-хлоп'ячому, підбіг до нього, обняв за шию і тричі палко поцілував.

— Брате мій Всеволоде!

— Брате Ігорю! — і стояли один проти одного й дивилися з любов'ю один на одного.

Не подібні були один до одного. Всеволод високий, кремезний, як ті славні багатирі, що про них київські билини співають. Його очі дивишся

бистро, всміхалися. На дужих грудях вилискувала дротяна сорочка, звисала до халяв, що сягали поза коліна. З цілої його появи, з рухів, з голосу була та самопевність, яку дає свідомість незвичайної, майже несамовитої сили й мистецьке орудування зброєю.

Його брат, Ігор, менший і слабший від нього, ні не говорив так голосно, ні не ступав так важко, та зате обличчя його притягало до себе розумним поглядом очей і добрячою усмішкою уст. Там — сила і сміливість, тут — розум і доброта.

Стояли так добру хвилину, аж Ігор спитав:

— А де ж Святослав?

— Справді, де Святослав? — повторив Всеволод. — Щойно тут був.

— Князь Святослав пішов до стайні подивитися, як приміщено його коня, — заспокоїв обох Ігорів син Володимир.

— Смішний він із тим своїм конем. Цілу дорогу лише про свого коня балакав. Але я ще не звітався з вами. Ходіть же до мене, — повернувся до молодих.

Володимир підступив до дядька, і дядько кріпко пригорнув його до себе.

— Що ж, ростеш, мій хлопче, ростеш! Вже тобі, чую, батько Путивель у володіння передав. Ще тільки жінки бракує...

Поклепав небожа по плечах і повернувся до другого юнака, що несміливо чекав привітання. Несміливо, бо Всеволод, прозваний Буй-Туром, славився лицарем, якому рівного нелегко було в світі знайти... Буй-Тур і його теж кріпко стиснув і спитав:

— Що ж там у вашому Галичі? Ти в гостину чи в справах? Справ, братчику, буде чимало. А на гусліб все ще граєш? Пора б гуслею на меч проміняти... А ось і Святослав. Як же твій кінь? Вдоволений стайнею, чи, може, хоче до терему.

Святослав тільки рукою махнув.

— Тобі, дядьку, все лише жарти на умі. Такого коня, як мій...

— І на всьому світі нема! — докінчив Буй-Тур і розреготався.

Але троп узяв їх за руки й повів у світлицю, де на кабиці горіли грубі букові поліна. Світлиця була простора, обставлена дубовими лавами й столами. На стінах висіли взористі тканини, зброя та роги оленів, буйволів і турів.

— Сідайте, дорогі гості! — сказав Ігор, вказуючи Буй-Турові місце на покутті, а Святославові біля нього. Молоді князі присіли трохи оддалік.

— А чого це ви, — питався Ігор, — так сильно припізнилися?

— Пригоду по дорозі мали, — відповів Буй-Тур. — Яку?

— На половецький загін наткнулися.

— І що? — питався Ігор.

— І що? — повторив його син і за ним і галицький гість.

— Що? Кілька з них поцілувало землю, інші дали ногам знати і — тільки. А проте побавилися ми з ними яку годину або й дві, тим-то і припізнилися.

Все це князь розказав так просто і так звичайно, немовби в цьому нічого дивного не було: кілька русичів цілий половецький загін розбило — ось і все. Ігор з ніг до голови обкинув брата очима.

— А не ранений ти?

— Здається, ні. Болю не чую, тільки голод трохи, троп кивнув рукою на сина. А незабаром перейшли до

другої кімнати, де вже був заставлений стіл усяким м'ясивом та питвом.

Тут гостей чекала Ігорева дружина, Євфросина, гарна донька галицького князя Ярослава⁷. Одягнена була в домашнє вбрання, в суто вишивану сорочку з широкими рукавами, в довгий киптар без рукавів, підбитий білими горностаями, і в спідницю, перетикану золотими нитками. На ногах мала зелені гостроносі чобітки, на голові золотий діадемок, прибраний жемчугом та ізмараг-дами, весільний дарунок від батька, який вона залюбки носила. Була це єдина оздоба княгині. Бо й нащо тих оздоб, коли її великі чорні очі горіли куди краще від найдорожчого каменя-самоцвіту, а цвіла вона, як та пишна рожа.

Гості звіталися з княгинею, а Буй-Тур не втерпів, щоб не сказати Євфросині гарного слова:

— Не старіється дружина могого брата, не старіється, а кращає з кожним днем і роком. Дозволь, брате, що я звітаюся з нею вдруге, — повернувся до Ігоря, а тоді поцілував братову ще раз і ще раз. — Мед, не уста, так мені Боже ворогів побити!

— Тур, не людина! — відповіла й собі княгиня.

Сіли їсти. Гості їли багато, та пили мало. Буй-Тур казав, що після меду з уст братової йому інший, хоч би й найдорожчий, не смакує...

— А я знаю, — боронилася Євфросина, — чому брат мого чоловіка сьогодні пити не хоче.

— Чому?

— Бо до великоважної розмови після вечері готуються князі. Не вгадала?

— Біда з жінками, — засміявся Буй-Тур. — Усе чисто знають.

— А чого не знають, те прочують, — доказав Ігор, любовно споглядаючи на свою княгиню.

— Це правда. Я не одне як не розумом своїм розумію, то серцем чую. А тепер мені серце каже...

— Що каже?

— Мене жде... розлука.

Від цього слова княгині всім стало якось моторошно, розмова застрягла. Від порога до порога пробігла миша і щезла. Перший перервав мовчанку Буй-Тур Всеволод. Заспокоївши свій голод, відсунув від себе срібну тарілку й чарку догори дном перевернув.

— Що ж? Суду Божого нікому не минути. Так уже Бог дав, щоб ми, чоловіки, на війну ходили, а жінки наші щоб нас дожидали і тужили. Та зате яка радість, коли ми вернемося до вас із щасливого походу!

— Зі щасливого походу... — зітхнула Ярославна. — Та чи всі походи щасливі? І коли тим походам кінець? Як далеко пам'яттю в минуле забіжу, все лише наради, змови, бунти, походи, війни. Так було за моїх дівочих років у Галичі, так і тепер. Лише що перше за батька і братів

боялася, потім за дружину, а тепер за дружину й за сина. Бо ви сина мені не залишите...

— Я піду, мамо! — сказав Володимир.

— Так мені моє серце й казало, що залишите ви мене самою в опустошілому Новгороді або в Путивлі, ще й не загосподарьованому гаразд. І буду я очі свої за вами ви-дивляти й думками широкі степи перебігати, вас шукаючи й ніде не находячи. І буду я в сонця ясного питати, де ви, і вітру буйного благати, щоб приніс вас до мене. Я зозулею куватиму вранці, на досвітку, по невиспаній ночі. Така вже моя доля...

Голос у неї заламався. Зворушена, встала й хотіла йти. Та Ігор спинив її:

— Куди ж бо ти?

— Не місце жінці на раді мужів.

— Чому ж? Ти ж моє подружжя вірне, дружина законна, не яка невільниця, рабиня. Посидь і послухай. Може, й на серці полегшає, як нас почувеш.

— Ні, не полегшає. Бо серця могого ви не заспокоїте. А воно в мене зло віщує. А проте... радьте!

І сіла на своє місце.

Князі переглянулись. Трохи згодом Буй-Тур почав:

— Дорога моему серцю Ярославна вгадала. Прибув я до вас із небожем нашим Святославом, щоб із братом Ігорем і його сином Володимиром змовитися й піти на половців. Хто такі половці, я не буду

вам казати. Всі ми добре знаємо, який це небезпечний, який це докучливий ворог. Немає року, щоб вони не спустошили земель наших, не палили сіл наших, не грабували міст та людей у полон не забирали. Гляньте на Поросся та на Переяславщину, які вони тепер. Сумно й жах дивитися на ті землі. І немає їм стриму. Правда, ходили наші князі на половців. Ходив Святослав київський, і Рюрик Рос-тиславич, і Ростислав Рюрикович, і Володимир Глібович — тепер на нас, на сіверських князів черга. І їй добра всякого запопали, і слави добули, а ми що? Невже ж наш Ігор гірший від великого князя Святослава? Святослав у гординю вдався, що внуку свою Офимію Глібівну за грецького цісаре-вича віддав. А ще як половців приборкає до решти, тоді до нього й не приступай. Може, ще верховодити над нами захоче, землі розділювати поміж князів збереться, феодалами своїми нас поробить... Хто може знати, що йому по голові снується. Він тепер великий князь київський, наслідник Володимира, Ярослава, Мономаха. Як Мономах нищив колись половців і їх хана Отрока аж за Кавказ загнав, так і Святослав із половцями⁸ воює, і хто знає, куди Кончака і Гзу загнати хоче.

— Хай заганняє! — усміхнувся добряче Ігор. — Нам від того тільки користь буде.

— Що мені користь, коли я славу втрачу! — гарячився Всеволод. — Славним буду, то й багатства добуду, а без слави й найбільші багатства, що без сонця день!

Відвернув чарку й казав собі налити старого меду.

— За славу п'ю, за славу нашого роду! За славу Свято-славичів, хоробрих і сміливих князів, що їх Господь поставив на сторожі нашої великої землі. Щоб свого гнізда не осоромили, щоб людей своїх на поталу поганцям не дали, щоб нащадки наші імена предків своїх голосно й гордо вимовляли, бо вони гідні того. Хай живе і славиться Олегове гніздо!¹⁰

— Хай живе і славиться Олегове гніздо хоробре! — повторили князі й вихилили свої чаші. Навіть княгиня пригубилася до своєї та ясніше якось поглянула на сина. Бо ж він птиця не іншого гнізда, і він нащадок славного Олега Святославича. А по мамі він внук не менше славного Ярослава Осмомисла, що високо сидить на своєму зо-лотокованому галицькому престолі. Як же ж би й йому не добути слави! Він же — князь, не ратай, не міщанин, що мірами й вагами промишляє. Глянула на Буй-Тура, на його плечі, як ті ворота, на груди, як ті гори, на його очі, що живим вогнем палали, і в її материнському серці виросло бажання, щоб і її син став такий, як його дядько Буй-Тур!

— А коли ж ви в той похід?.. — спитала несміло.

— За тижнів три, — рішуче відповів Буй-Тур Всеволод.

— Так скоро! — мало що не скрикнула княгиня. Їй хотілося хоч на місяць-два відкласти сумну хвилину розлуки.

— Але ж Бога побійтесь! — сказала. — У балках ще сніг лежить, по дорогах болото, трави нема. Як вам іти? Чим коні погодуєте?

— Не журися, княгине, — заспокоював її Буй-Тур. — Теплі дощі перепадають, вітри осушують болото. Хай тільки дажбог, хай тільки сонце, — поправився, — гляне на нас своїм ясним оком, трава виросте...

— Але хто поле обсіє, коли ви людей у похід заберете? Діди чи діти?

— Жінки, — усміхнувся Буй-Тур.

— Але чим свої ниви оборуть, коли ви коні позабираєте під верх і до возів?

— Знов коні! — сказав Буй-Тур. — Шкода тобі їх, княгине, щоб ішли на війну, а не подумаєш, що коли ми не відженемо половців до їх веж¹¹, то

вони не лише ниви наші потолочать, не лише коні й живину всяку позагар-бують, а й людей в полон позабирають. Молодь візьмуть, а старих повбивають. Скажи сама, що краще?

Княгиня мовчала й дивилася на свого чоловіка, як на Бога.

Ігор чув на собі її погляд, хоч не дивився на неї. Він її розумів. Вона жінка й мати. Хотіла б хоч на якийсь час відкласти розлуку з дружиною й сином. Бо невже ж є така дружина, яка любить, що того не хотіла б? Але годі. Похід на половців — неминучий. Для Ігоря це така сама конечність, як і для Буй-Тура, і Буй-Тур свою жінку Глібівну так само, може, любить, як Ігор Євфросину, а в похід іде. Обидва підуть. Мусять. Їх кличе Дон, манить слава, тривожить журба за майбутнє. Вони ж не як той чернігівський князь Ярослав Всеволодович¹², що лише своє власне добро має на оці, а де б за інших стати, то його нема.

Такі думки птахами бистрокрилими літали по голові Ігоря, а проте йому жалко було доброї й вірної дружини. Присунувся до неї ближче і сказав:

— Серце моє! — сказав він. — Не молодики ми палко-голові, а мужі досвідні, на радах і в боях бувалі. Коли рішаємося на діло, то після зрілої надуми це робимо, і брат мій Всеволод, хоч який лицар і хоч як любить бої, а проте й йому життя мило, і він про свою дружину і про людей своїх дбає. Не вів би їх на поталу хижій степовій птиці. З чим-будь і як-будь на половців не підемо. Перемагав їх Святослав київський, чому ж би нам їх не перемогти? Кажеш, серце недобре віщує. А я тобі скажу, мине якийсь час, і ми знову сядемо тут до цього стола, як сидимо сьогодні, здорові і вдоволені собою. Може, великої добичі й не привеземо, але зате з найціннішим скарбом приїдемо, зі свідомістю сповненого обов'язку.

— Дав би Бог! — відповіла заспокоєна трохи княгиня.

— їв додатку, — доповів, усміхаючись Буй-Тур, — може, тобі твій син невісточку з походу приведе. Між половчанками гарні дівчата бувають... А нами не турбуйся. Ігорева дружина численна і немаловартна. А я таких вам курян приведу, що тільки стій і дивися. Бо ж куряни — лід трубами виплекані, під шоломами виколисані, кінцем списа викормлені. Всі дороги їм відомі, не чужі для них яруги, натягнені у них луки, сагайдаки все відкриті. Сіримивовками полетять вони по полі, щоб добути для себе честі, а для князя свогого слави.

Іскри сипнули з князових очей — так кохався він у своїх вояках, сміливих і хоробрих, як він, курянах.

— А чернігівці? — спитав Ігор.

— Наш чернігівський брат — сам собі рад. Хіба ти не знаєш Ярослава Всеволодовича? Як навесну вибиратися в похід, він каже, щоб заждати до літа. А як улітку, весни радить чекати. Але я вже і з ним добалакався. Він дозволить нам із своїх добровольця брати. Піде Ольстин Олек-сич, підуть Могути, Татрани, Ревуги та ще деякі чернігівські роди. А це хоробрі вояки, без щитів, із самими захаявниками кидаються на ворога, від самого їх вереску ворог утікає.

— Не треба тобі хвалити ні своїх дружинників, — завважив Ігор, — ні чернігівських ковуїв. Їх хоробрість усім добре відома. Але чи не замало сил буде. Ворогів тьма-тьменна, як та сарана плодяться у своїх вежах.

— Вага не в числі, а в якості, — відповів Буй-Тур. — А провід ти візьмеш на себе.

— Чому я, чом не ти?

— Бо я лише лицар, а ти лицар і вождь. Тут двох гадок нема й не може бути. А щодо числа воїв, то не забувай, Що й син твій путивельців приведе. Нечисленна його дружина, але певна і справна.

Володимир із гордощами поглянув на батька й на матір, що очей не зводили з нього. А Буй-Тур щораз більше гарячився.

— Я гадаю, — казав він, повертаючись до князя Святослава Ольговича, — я гадаю, що й небіж наш сам у Похід не рушить.

— Так. Як піду, то й дружину поведу. Де я, там і дружина моя. Але...

— Що "але"? — спитало нараз кілька голосів.

— Я не ховаюся з тим, — кінчав Святослав, — що до Цього походу я не дуже рвуся.

— Чому? — спитав Всеволод.

— А тому, що ми хочемо робити його на свою руку. Дядько Всеволод каже, що великий князь Святослав київський своїми походами на половців славу собі добув, що він у гордощі вдався, що хтозна, чи не схоче старшувати над нами, тим-то треба б і нам іти, бо коли ми переможемо ворога й добудемо славу, то затьмаримо перемоги Святослава. А це мені не по нутру. Я собі так гадаю, що великий князь київський перший поміж нами і що не годиться підкопувати його значення, яке він собі такими тяжкими зусиллями добуває. Нам слід його слухати й йому помагати, щоб держава наша стала знову така сильна й могутня, як була за Володимира й за Ярослава.

— Так ти хотів би? — спитав Буй-Тур.

— Я хотів би, щоб Святослав київський знав про наш похід.

— Пощо? Він же з нами не піде, сам же недавно ходив.

— Піде чи не піде, це його справа, а порадитися не завадить. Коли й сам не піде, то декому зі своїх людей дозволить. Чим нас більше, тим краще. А то як кожний на свою руку почне зі степом битись і миритись, то степ нас переможе і проковтне. Степ — великий. Одинцем ми потонемо в ньому, як ті човни на розбурханому морі. Ось чому мене не тягне до цього походу.

— Тому? — спитав Буй-Тур із відтінком глузу в голосі. — А мені бачиться, що ти на нашого чернігівського брата задивився!

— Дядьку! — скрикнув Святослав і зірвався з місця.

До Святослава підбігла княгиня, взяла за руку і глянула в очі поглядом, що лагодить гнів, як олива схвильовану воду.

— Дорогий Святославе! — казала. — Твоє слово най-святіша правда. І туг у вас, і там у нас, над Дністром, добра немає, бо згоди немає. Недобре голові без рук, але й рукам без голови погано. А голови в нас немає. Ослабла влада київського князя, і всі ми слабші стали. Та сам ти лиха не направиш. І тепер не в цьому справа. Ти знаєш дядьків. Коли на що рішилися, то вже від того не відступлять. Вони на половців підуть. І тепер уже завертатися важко. Всі люди про їх задум знають. Коли б його понеха-ли, то вороги сказали б, що налякались...

— Правда! — сказав заспокоюючись Святослав. — Що ж? Піду й я.

Ігор утішився.

— От і небіж! — сказав він. — Куди дядьки, туди й він. Так і слід. Усі ми одного гнізда птиці. Полетимо далеко, аж над Дон. Дон нас кличе! Кличе, щоб землі рідної боронити і прадідної слави.

— Дон нас кличе! — гукнули за Ігорем князі. Це було їх гасло в боротьбі зі степовиками. Не знав цього галицький гість, Данило¹⁵. Він

мовчав і весь час тільки дивився і слухав. Про нього немов і забули. Аж тепер наче пригадав собі його Ігор.

— Ти, Даниле, як вернешся до Галича, то розкажеш славному Ярославові, як ми сваримося і як нас годить княгиня.

— Нема що розказувати, князю. І в нас не краще. Як широка й далека наша земля, скрізь незгода, скрізь сварки. Марнуються сили Дажбожого внука, пустіє край. Ні то поля обсіяти, ні статками обзавестись, бо миру немає. Ще одна війна не скінчилася, як уже друга починається. Біда сама не йде, а другу веде за собою. Галицькі бояри найкращому з князів життя затроїли. Нездужає великий наш князь Ярослав. Страшно! І нема нам кому до серця промовити, на прірву вказати, до якої ми наосліп кидаємось. Кожний лише про себе дбає. 1 "це моє" і "то моє", каже. А де ж тоді "наше", спільне, у світі найдорожче? Де колишня держава Володимира?

Питання це каменем у повітрі застрягло. Тихо стало. Княгиня очі руками прикрила, князі голови посхиляли. Перший Ігор почав:

— Невеселе слово сказав ти нам, брате. Всі ми це чуємо, але з ним ховаємось. А ти нам сказав. На те ти співець, щоб правду казати.

— Але правди люди не люблять. Особливо, коли її не в пору сказати. І твоє слово не в пору сказане, брате. Перед нами діло, не слово, — сказав Буй-Тур.

— Ви гадаєте, що я слова ділом закріпити не вмію, що РУка моя лише до гуслі добра? — перебив Данило.

— Цього ми не гадаємо, а все ж, ти з нами не йди.

— Не йди! — докинув і собі Ігор. — Краще запишися тут. Треба, щоб хто Новгороду й Путивля боронив. Певнішого за тебе немає. Ти ж свій

чоловік. Брат у первих моєї дружини. І вона безпечна буде, й я не буду журитися нею.

Данило мовчав. Та знати було, що йому така мова немила.

— Так тоді, — сказав і піднявся з місця Буй-Тур, — так тоді, спасибі вам за хліб і за сіль та за слово добре. Міркую, що до чого добалакалися, того й триматися будемо. Слова свого не зрушимо, бо княже слово святе. І хреста цілувати нам не треба. А тепер на спочинок пора. Поклич, Ігоре, покладника, хай нам ложа постелить. Добраніч, княгине!

— Добраніч, князю!

Князі на другий день від'їхали. Поїхав і Володимир Ігорович до Путивля, щоб готуватися до походу.

В Новгороді закипіла робота. В кузнях зранку до ночі стукали молоти, ковалі кували або перековували списи, мечники направляли й гострили вищерблені мечі, лимарі латали й скріплювали попруги й сагайдаки, шевці шили й відновлювали чоботи, кріпкі й високі, аж поза коліна. Не було ремісника, щоб не мав тепер роботи. Вся ця праця йшла то на замковому подвір'ї, то у своїх власних майстернях. Круг замку народу, як на торзі. Весь майдан, аж до самої Десни, вкритий возами, кіньми, худобою. Тут і "лучші люди", й міщани, і "гражани". Хто привіз просо й сочевицю на пшоно й сочево, бо в поході їжі для людей треба, хто з вівсом для коней приїхав, хто з сушеною рибою. Все це можна тепер добре продати.

Поміж возами походжають і княжі тивуни, й купці, і промисловці, крам оглядають, торгуються, купують, а го-родські старці здалека приглядаються й заздальгідь зарібки обчислюють, бо вони найбільше гроша мають, і все то добро через їх руки перейти мусить, заки до княжих комор дістанеться. Навіть бідні "закупи"¹⁶ з нагоди ко-ристають. Що хто зміг, те і привіз у город, щоб проміняти на щоденну потріб. І вони

жити хочуть, а життя їх нелегке, бо ж спору пайку збору мусять віддати власникам землі, на якій сидять зі своїми жінками й дітьми, власної ж у них немає.

Самому князеві ніколи дома сидіти. Земських бояр провідую, нараджується з ними, до походу намовляє. А вони до воєнної справи не дуже скорі. На землі засиділись. Та що їм із неї, коли край не буде забезпечений перед ворожими нападами? Хто старий і в стремено вскочити не може, хай синів чи зятів на своє місце ставить. А як хто не має, хай людей своїх посилає.

Похід діло кошовне. Самих стріл кілька піде! А кілька грошей на дорожчу зброю витратити треба та на коней! Тим-то князь мусить данину зібрати від тих, що не спішаються самі її платити. Тепер уже не випросяться, похід — годі!

Княгиня в Новгороді сама. Вона вже примирилася з гадкою, що чоловік і син її покидають. Вона для них одяг готує. Великий шкіряний міх повний уже сорочок, свит та кцрей. Та княгині все ще здається, що всього того добра замало.

— Сестро, — каже до неї Данило, — спочинь трохи. Вони ж не на роки вибираються. І цього вже забагато.

— Не на роки, кажеш. Хіба ж це відомо? Легко з хати вийти, та не все легко вернутись.

— Кинь чорні думки, сестро. Тобі ж не новина Ігоря в похід виряджати.

— Правда, але ж ніколи ще не було мені так важко розлучатися. Серце недобре віщує, брате.

— Хіба голові втямки, що серце віщує? А вони в нас — як чоловік і жінка. Не раз перечаться одне з одним, а жити вкупі хочуть і мусять. Це Боже діло, сестро. І як у хаті недобре, коли жінка візьме верх над чоловіком, так і людині не гаразд, коли серце голову перемаже. Не потурай серцю, сестро. Дивись, як тепер гарно на світі. Дерев з дня на день заленішають, земля руниться. Я сьогодні в вашому саду перші квіти бачив. Так і чуєш, що Великдень наближається, весна зиму перемагає. З весною тримай, сестро. Погадай собі, як тепер у нас, у Галичі, гарно.

На згадку про Галич княгиня стрепенулась. Відклала набік роботу й голову рукою підперла.

— Нема днини, щоб я про Галич не думала. Як гарно в нашому Галичі, брате. Та ще навесну! Як розспіваються в лугах солов'ї, як на небо зорі висиплюються, місяць бані наших церков озолотить і срібною ряскою на широкий Дністер сипне... Ні, немає, здається, нічого кращого на світі над наш Галич розкішний! Який там пишний княжий терем. Хіба ще в Царгороді¹⁷ кращий від нього...

— І Київ гарний був, заки його безбожний північний наш сусід¹⁸ п'ятнадцять років тому не знищив.

— Цить! Не згадуй мені цього. Воно мене болить, як незгойна рана.

Данило зніяковів.

— Прости, будь ласка. Я не хотів тебе вразити!.. Княгиня пронизливо подивилась на брата. Чи не хотів

він цими словами ще чого сказати? Та, щоб увірвати всі думки, вона попрохала гостя що-небудь їй заспівати.

— Ще тоді, як ти хлопчиком був, — казала вона, — любила я слухати твого співу. Ніхто так гарно не співав.

-А Боян19?

— Боян, кажуть, співець був над співцями. Та нам уже не судилося його чути. А твоїх пісень я слухала не раз і не наслухалась. Заспівай, брате.

Данило почав строїти гусли. Пальцями по струнах перебігав, а думками літав кудись далеко. Ніби пісня перед ним утікала, а він за нею гонив.

— Ні, не вмію я так співати, як співав колись Боян. Це був Велесів20 внук. Він, кажуть, десять пальців на струни, як десять соколів на стадо лебедів, пускав, а як котрий із соколів білу лебідь ухопив, то вона й співати починала. Яка шкода, що я того співу не чув! Ти знаєш, як люблю я свій край, яка дорога мені його колишня слава та як болить мене його теперішня недоля. Хотів би я оспівати й колишню славу, й горе теперішнє. Та нелегка це справа. Ходжу скрізь, де ще залишилися сліди колишнього, і прислухаюся до пісень дідів старих, останній відгомін минулого вухом і серцем ловлю. Може, може, колись і заспіваю таку пісню, що довго-довго по світі лунатиме. Але що тобі тепер заспівати, я не знаю. Хіба... цить... хіба... — І підняв очі вгору. Злебеділи струни, затремтіли уста, і полилися звуки.

Данило співав про боротьбу галицького князя Ярослава з Іваном Берладником21, славив розум володаря, що, ворогів перемітиш, на свій золотокований престол ступив, полками сталевими гори угорські підпер, королеві путь заставив, ворота зачинив на Дунаю і ключі від київських воріт у своїх руках тримає. Слава його у далекі землі летить. Із свого батьківського престолу він у далеких землях салтанів стріляє. А в себе, у краю, він добрий і милосердний, мудрий на раді, справедливий у суді, князь Осьмо-мисл... А галицьких бояри мов цього не бачать... — почав було співець, та не докінчив гадки. Долонею струни наклав і звуки в гусли ввігнав.

— Ти коли склав цю пісню? — спитала княгиня.

— Я не складав. Сама склалася.

— Гарна пісня.

— Та не така, яку я хотів би для тебе заспівати. І я заспіваю... Я піду з ними. Хай не думають, що я тільки співець, що моя рука лише до гуслі здатна. Ї хай не міркують собі, що моя пісня скоморошкою на княжих дворах буде, бо її співець свого власного княжого двора не має. Хай не гадають, що вона їх розважати буде, ласки їх шукаючи. Всякому з них щиру правду я скажу. Кому солодку, а кому гірку. На Яку хто собі заробив. Правду казати треба. Піду я з князем Ігорем у похід...

Княгиня жалісно подивилася на нього.

— У бою мечі ламаються, шоломи гаугься, тріщать копія харалужні, шкода гуслі твоєї, брате, Бій її не пощадить.

— Нічого. А я таки піду. Може, серед дзенькоту мечів про наші коромоли забуду, про сварку повсякчасну, про наклепи, обмови. Може, в бою, як у купелі кривавій, я очищуся й великої й нової пісні гідний стану. А в тій пісні й ти будеш жити, сестро. Віки минуть, інші часи настануть, люди не такі, як тепер, а голос твій лунатиме водно. Тільки ім'я співцeve піде в забуття. Так і треба...

Княгиня очей з нього не зводила. Хотіла щось казати, але ті її слова на устах завмирали.

— Іди... — промовила насилу Ярославна.

*

Не палкий був князь Ігор. Як справжній полководець, він зберігав холодний ум, знав, що від його наказів залежить смерть і життя його воїнів... Та хто його бачив тоді, як він збирав свої сили, то міг був собі погадати, що це не Розважливий, досвідний вождь, а молодий лицар, який Рветься на поле слави. Скрізь його повно. Зранку до ночі По стайнях та кузнях ходить, до великих шоп забігає, де На численних жорнах збіжжя на муку та крупи мелють, то знову на майдан поспішає, де десятські² свої відділи вправляють, хвалить, картає, показує, як мечем і списом орудувати, як з лука стріляти, як конем на ворога напирати. А втомлений, до княжого терему вертається, щоб після вечері сотських скликати й нараджуватися з ними до пізньої ночі. А досвіта ще й на світ не благословляється, а князь Ігор знову на ногах. 1 так день за днем.

Казав би хто, що разом із тим, як розвивалася й буйнішала земля з весною, і наш князь набирався молодецького духа. Княгиня насилу стримувала його. Хотів іще перед світлим Воскресенням Христовим виступати в похід.

— Як же ж це! — казала вона. — Таке велике свято, а ти хочеш іти? Замість говіти — кров людську проливати? Бога не боїшся!?

— А чого ж мені боятись? Не на християн же йду, а на невірних, — відповів князь. — Боронити йду церков і монастирів наших. Мало вони їх пограбували й понищили? А не піду, ще більш поруйнують.

— Але що люди скажуть?

— Вони не ченці. Та ще, як сама знаєш, поміж ними є чимало й таких, що нових свят не святкують, старих богів у серцях носять.

— Та справа князів добрий приклад давати.

— Приклад хоробрості я їм даю. Я ж меч, не хрест при боці ношу.

— Хрест малий, та сила його велика.

— Так ченці кажуть. Я й їм не перечу, але ж хрестом я не воюю.

— Боюсь, щоб колись не каявся, що на Великдень на бій пішов.

— Щоб більшого гріха не мати... — сказав князь і зітхнув.

Він пригадав собі, як-то він колись город Глібів, той, що коло Переяслава, "на щит брав"²³, як дітей від батьків відривав, жінок від чоловіків... Скільки сліз тоді з невинних очей полилося, скільки важких прокльонів на його голову впало! Живі мертвим завидували, а мертві Богові дякували, що не дав їм такої страхітної хвилини дожити. Сам він не знає, чого тоді так жорстоко обійшовся з безталанним Глібовим городом. Але крик убиваних глібівців, їх несамовиті зойки ще й тепер не раз серед нічної тишини чує. Їх прокльони давлять його гірш каменя, жорстоко давлять. Вже й на Боже давав, і сповідався, та гріха цього з душі позбутися не може. Каяття боїться. Так тоді, може, й ліпше жінки послухати, перед святами не йти, щоб до старих гріхів нового не придати.

— Хай буде, як ти собі бажаєш, — сказав, пригортаючи до грудей дружину. — Відсвяткуємо Великдень, а по святах у дорогу. Дон нас кличе! — І задумався. — Боюсь тільки, щоб запізно не відгукнулися на це гасло...

— Запізно? Ще ж наша молодь веснянок не відспівала. Взимі ніхто в степ не пускається, сухою тирсою коней не нагодуєш.

— Але ж коли сонце траву спалить, то теж не буде чим годувати. А воно, ти дивись, як гріє.

Сонце дійсно припікало, як у літі. Трава буяла. Деревя зеленіли.

— Таких спек, — журився князь, — такою ранньою весною я ще відколи живу не тямлю. Та ти заспокойся! Сказав, то й після свят піду. Можеш челяді сказати, щоб паску готовили.

Княгиня заспокоїлася. А Ігор на всі сторони світу би-ричів і отроків порозсилав, щоб бояри збиралися, бо зараз після Великодня виступають у похід. Кому до Новгороду близько, хай у Новгород приходить, а ті, що далі, можуть до князя по дорозі приставати.

*

Свята були не такі, як звичайно. Не радувався народ, а сумував, що князь знов людей на війну кличе. Жінки нарікали, що їх чоловіки підуть. "Ой, уже нам лад²⁴ наших ані мислями змислити, ані думкою здумати, ні очима нашими оглядати", — мов за вмерлими, причитували й голосили. "Кажете, що срібла й золота нам із війни принесете; а ми не діти, щоб сріблом побренькувати й золотом ⁴атись: ви нам від срібла й золота дорожчі. Де такі багатства, щоб нам ваші голови буйні стали, де радості, щоб нас ізвеселили, де слова, щоб нас уговорили?"

Молодий співець Данило бував у церкві, ходив по майдані, сам наче до всього байдужий, а тим часом кожне слово вухом хапав і в пам'яті ховав. Відчував кривду, що простому народові діялася. Брала його досада, що князі, чи вельможі, своїми крамолами кривду цю ще дошкульнішою робили. Вогнем і мечем граються, а не бачать, які чорні хмари з усіх сторін на землю нашу насувають. Тут треба б князям як один муж стати, треба б народ підняти, щоб степову сарану гень далеко, за Урал, відперти. А вони? Кожний зокрема слухає, притакує, зітхає, до вини признається, в груди себе б'є, а як зберуться до купи, до очей один одному скаче, за меч хапає. Відважні вони, хоробрі, це правда. Але ж нікому з цього користі немає, вони своєї власної користі шукають, про загальне добро їм байдуже...

"Та чи буде користь з теперішнього походу?" — питався себе Данило, вбираючи дротяну сорочку на шкіряний каптан. "Та чи буде, чи ні, — Дон нас кличе!" — сказав собі так, як сіверські князі казали. "Дон нас кличе!" — повторив собі й пішов попрощатися з княгинею.

Крізь відхилені двері побачив, як вона в своїй мо-лильні навколішках стояла. Перед нею ікона, перед іконою лампада горить, відблиски червоні на біле обличчя княгині кидає. Підіждав, аж скінчить молитву. Тоді ввійшов.

— Ідеш? — спитала.

— Йду, Ярославно. Усміхнулася усміхом теплої осені.

— По пісню йдеш, правда?

— Може, й по неї.

— Хай Бог буде з тобою, — і поцілувала брата в не ошоломлене ще чоло.

— Ігоря бачив?

— Він при полку, на майдані.

— Ходім!

Пустилися на майдан, але по дорозі стрінули Ігоря. Дітський²⁵ ніс за ним гостроверхий лискучий шолом. Князь теж у шкіряному каптані, теж мав зверх нього дротяну сорочку. Очі його горіли.

— Я вже піших порушив, кінні теж стоять наготові. Княгиня жалісно подивилася на чоловіка, але жаль У

собі здушила.

— Добре, що спеки такої нема, як минулими днями, — сказала.

— Правда. Погода, мов у Бога вимолена.

— Дитята йде? — спитала.

— Нехай би спробував не піти... — сказав Ігор.

— А Двоєслов?

— 1 Двоєслов, і всі, що спершу не похочували. Передумали. Чують, що Ольговичі сильно тримаються, що бунтуватися небезпечно... Знаєш, із молодого Біловоло-да гарний вояка буде. Коли б ти бачила, як він своїх воїв провадив!

Княже обличчя сіяло.

— Біловолоди всі лицарського духу, — відповіла княгиня. — Воно й не диво. Який князь, такі його люди.

Підходили до княжого терему. На сходах ждав і старий дворецький, і покладник, і вірні тивуни княжі, і вся челядь. Зібралися, щоб попроїдати свого пана. Конюх підвів коня. Чорного, широкогрудого, кріпкого крижа. Який-будь Ігоря у зброї не двигнув би.

— На перемогу, на перемогу, мій карий, — промовив князь до свого коня. Підвели і другого, як голуб сизого, для Данила. — Сідаймо! — сказав тор і вхопив княгиню у свої кріпкі обійми.

Насилу вирвався від неї.

— Прощай, княгине! — сказав, щоб усі люди чули. — Не сумуй, а кріпкою рукою тримай Новгород і всю мою землю, поки не вернуся. А ви, — звернувся до челяді й міщан, — ви княгиню слухайте, як мене самого. І не дайте їй зробити кривду.

Притримали стремена, скочив, як юнак, і торкнув закаблуком коня. Данило скочив на свого голуба. Коні рушили з місця.

Зі сходів видко було, як попри замок проїздили кінні стрільці з луками й туго набитими сагайдаками; із сагайдаків стриміли пера при стрілах. Княгиня чула тупіт коней, чула, як сагайдаки об плечі стрільців ударяють, як Пера шумлять.

Челядь і сусідські міщани позбігали зі сходів. Позби-Валися на зводному мості, щоб звідтіля краще бачити, як князь веде свій полк.

Мов заворожена, стояла Ярославна на сходах княжого терему. Дивилася перед себе, понад вали та башти, але Дивилася тим поглядом, що світ мов крізь занавісу бачить.

Зате інші образи просувалися поперед її заплакані очі. Ось до Галича приїжджає молодий гарний князь з далекої, маловідомої землі. З батьком на лови їздить, вечори перебалакують удвох. На Великдень христосується з нею. Які палкі його уста!.. А в м'ясниці весілля. Галицькі горді бояри й гостева дружина... А по весіллі їдуть до його столиці... Далекий шлях... До Києва вступають. Київ — краса! Не те, що Новгород-Сіверський. Малий і небагатий городок. Але тут її подружжя, її ладо. А згодом і син. Звикла. Син росте, батько суди судить, землею кермує, в походи ходить. Тужить за ним. І за батьком своїм, за Ярославом, і за Галичем рідним тужить. Таке її життя... Та вона не нарікає... Аби чоловік скоро й щасливо вернувся... Ігор!

Стрепенулася, ніби її напрасно зі сну розбудили. Мов грім знічев'я луснув, раз, другий, третій. Відгомін відбивається від кожної башти, від

стіни кожної, відгомін глухий, грізний, зловісний. Це на закруті дороги Ігореві лицарі головами повернулися назад, ще раз глянули на замок свого князя, на княгиню, що, мов скам'яніла, стояла на найвищому сході, й нараз мечами вдарили об свої щити червоні.

— Дон нас кличе! Дон нас кличе! — залунало голосно, непереможно, мов наказ не від цього світу, наказ, якого не послухати не можна!

Княгиня гордо підняла голову й, скільки духу в своїх грудях мала, крикнула до них:

— Дон вас кличе!

За хвилину тільки коліт сірим серпанком поснувавсь по дорозі. Надбіг вітер від сходу й копоти ці розвіяв. Ратаї верталися з плугами з поля. Дітвора гнала з пасовиська худобу.

— Пішов... — промовила княгиня й подалась до своєї молильні.

Перед нею ікона. Перед іконою лампада. Червоні відблиски від лампади падуть на біле обличчя Ярославни.

Вечоріло.

Велике криваве сонце скочувалося за темно-сині вали хмар. У повітрі пахло весною. Лишили Десну за собою.

Не багатоводна вона, куди бідніша, ніж звичайно, бо спеки висмоктали її й її допливи. Тільки в лугах та в придолинках стояли ще останки вод по весняній, щорічній повені.

Ігор розглядався кругом. "Коли тут мало води, то що буде далі, в степу?!" — думав собі. Але думками тими ні з ким не ділився. Не хотів

людей непокоїти. І так чимало було таких, що нерado вибирались у похід. Деякі міркували собі, що коли Святослав київський недавно тому погромив половців, набрав силу невольника, паволок, шкур дорогих і всякого іншого половецького добра, то що для них уже залишиться?..

"Смішні! — казав до себе Ігор. — І марні. їм лише воєнна добич на гадці. Інших гадок вони не мають".

Галки звідкілясь надлітали і крякали, як навіжені.

— Також погана птиця. Як половці! — несміливо відізався отрок до князя. — Не знаю, пощо Бог сотворив цю птицю.

— Чи не одного ти ще не знаєш, хлопче, — відповів коротко Ігор.

— Більше б жайворонків та солов'їв! А то галичі намножилося хмара. Кажуть, що вони, трупа чуючи, за військом летять.

Хлопець хотів іще говорити, та князеві було не до того. Він із собою розмову провадив. І до бояр своїх не відзивався.

Бояри знали, що князь їх у поході маломовний. Тим-то й не прискіпалися до нього. Зате між собою невпинно гуторили. Давні пригоди розказували один одному, своїми лицарськими вчинками хвалилися.

Ігорів тисяцький Благота повернувся до свого сусіда: — Чи не краще було б нам іти вкупі з київським Святославом? Воїв більше, перемога легша.

— Так, але перемога була б Святославом, не Ігорева.

— Отож-то й є. Кожному з них хочеться славним бути.

— І великим.

— Високо вони, ті наші шестикрильці летять²⁶. Аби низько не сіли.

— Не наша справа, брате.

— Нам тільки кров, рани і труди.

— На те ми не князі, а лише княжі люди.

На болоті грубим, несамошитим голосом кричала якась птиця.

— Тупало, — казав молодий отрок.

— Гупало, кажеш, — хитро підморгував до нього його товариш. — Тобі гупало, а мені Див²⁷.

— Вигадки!

— Не вигадки. Старий батько казав, Див на верху дерева сидить і дивиться. А як кому ворог, із дерева злізає. Це половцям приятель. Побачив нас і знати їм дає, щоб збиралися. Чтеш, ЯК кличе:

Корсунь, Суряж²⁹, Посулля³⁰, степи, Тмуторокань! Збудися, не спи! Говорив грубо й глухо, птицю вдаючи.

— Мовчи! — крикнув на нього товариш. — Забув, що ченці кажуть! Щоб старих богів не згадувати...

Вмовкни.

Сутеніло. Голубіла земля. Виходили зорі на небо. По полях стрибав весняний вітер. Тут молоду траву погладить, там таволзі чуба намне.

Пробіжить, і тихо стане. Тільки шлях під копитами кінськими стогне, тільки мечі побренькують.

Стали табором.

Ігор вартових розіслав, щоб язика шукали. Круг табору вартових порозставляв, щоб ворог не підкрався. Обійшов табір і казав готувати вечерю, а тоді й сам із боярами до вечері сів. За столи щити були.

Ігор сердився на сина, що з воями спізнився. Котрийсь із бояр хотів боронити молодого князя, мовляв, переправа через Сейм нелегка.

Ігор на нього видивився:

— Через який Сейм? Путивель по цьому боці, переправлятися не треба. Дружина його каверзує; молодого князя за ніс водити хоче. Забули, що я недалеко.

Казав покладникош готувати ложе. На шкірах, на землі, під голову сідло. Намету не розпинали. Бо й пошо?

Ніч така тепла, ясна. Зорі моргають очима, вітер щось нашіптує до вуха. Чути, як люди хропуть, як коні пасуться... "Не знати, що там у Новгороді? Що моя вірна дружина..." Повіки клеїлися до сну. Аж конем прискакав один із вартових: путивельський полк ізближається.

— Хай табором біля мого стає, а мене не будити!

Так Ігор карав свого сина; не терпів у поході несправності. З військом невипробуваним, невладнаним ворога не переможеш! Син спізнився, злий приклад дав, не можна цього йому безкарно пустити...

Ігор насунув на себе опанчу. Але заснути не міг. Всякі думки до голови лізли. А чи Ольстин Олексич чернігівських ковуїв приведе, чи Всеволод не спізниться? Бо хоч і який він хоробрий, а й ним його бояри воловодити пробують. Вони скрізь однакові: і в Галичі, і в Києві, і в Курську. Поки котрий у пір'я не поросте, хоч до рани прикладай. А як опериться, понад князя вирости хоче. Ти один, мовляв, а нас багато. Схочемо, то тебе скинемо, другого покличемо. Ще поки князеві доля сприяє, поки він ворогів перемагає, дружину щедро добиччю обділює, поти й гаразд. А не дай Боже нога посовгнеться, горе йому, безталанному володареві... Така небезпека грозить і йому, Ігореві. І свідомість тієї небезпеки не давала спокою. Пробував думати про зустріч із половцями, уявляв собі битву з ними, відпирив у думці їх наступ, сам нападав на них, але гадки все його тягли у глухий, безвихідний кут, у внутрішнє безладдя на всьому величезному просторі землі рідної. Пригадував собі слова Данила...

"А ми поборемось! І з половцями, і зі своїми рідними степовиками", — казав собі Ігор, засипляючи.

Збудив Ігоря поранній холодок. Обтер росу з повік, скинув опанчу із себе й зірвався на рівні ноги. Короткий, зле твердий сон на свіжому повітрі покріпив його. Хотілося йти, боротися й поборювати, чужих і своїх, хто тільки зазіхав на його насліддя й на добро, й ціле рідної землі.

— Дон нас кличе! — гукнув із широких, чистих грудей.

— Дон нас кличе! — відповіли йому сотні, тисячі голосів. Заржали коні, задзвеніли мечі. Табір прокидався.

Варили пшоняну кашу, кульбачили коні, справно збиралися в десятки й сотні.

Короткий наказ — і полк рушив із місця. Прямували туди, де сходило сонце. Перед ними дичина втікала, мовби князь Ігор на лови йшов, не на бій. Її було без ліку: лисів,, сайгаків, турів, диких коней. Тур ставав, наставляв широкий лоб із довгими рогами й червоними, мудрими очима гнівно дивився на Ігорових людей. Хто вони, як сміють непокоїти його? Чого вони шугають у його, в турячому царстві? Не діждавшись відповіді, повертався й повагом відходив.

Молодші з воїв хотіли йти за ним наздогін. Чимало було охотників полювати. Так старшина дозволу не давала: шкода стріл і списів, а ще більше сили. Все це до боїв із половцями потрібне.

Чим далі йшли, тим дошкульніше припікало сонце, тим менше було трави. А та, що була, на очах жовкла й в'янула. Коні, немов розуміючи, яка з цього для них небезпека, витягали довгі шиї, роздували ніздря й жалісно ржали.

Було поза полуднє, як нараз потемніло. Збентежилися Ігорові вої. Коні припинили ходи. Що це таке?

Хоч днина, на небі зорі замиготіли. Та не ті ясні й веселі, що травневими ночами над головами сяють, а якісь тусклі, полинялі.

— Що це? Що це? — почулося кругом.

— Сонячна затьма, — сказав Ігор, заспокоюючи.

— Поганий знак, князю! Вертаймося! Мабуть, Богові наш похід немилий.

— Поганий знак? Для кого?

— Для нас, князю.

— Чом не для половців? Вони теж його бачать. Бог один знає, кому воно лихо віщує. І чого нам знаку Божого боятися? Діло ж наше не богопротивне.

— Кров проливати йдемо.

— Як завернемось, не поллється вона? Не підемо ми, прийдуть вони. Монастирі понищать, ченців повбивають, ріки сліз потечуть і безвинної крові!

Заспокоїлася дружина. Десяцькі й соцькі до своїх відділів поскакали. Та незабаром знову повернулися.

— Князю наш, пане! Люди йти не бажають.

— Не бажають?

— Гріха бояться й кари Господньої.

Князь не відповів нічого. Скинув шолом, дав його отрокові, добув меча й полетів конем уперед. Минув полки і спинився ген аж над берегом Дінця. Тоді повернув конем на місці і промовив:

— Браття і дружино! Хто знаків небесних боїться, хай додому вертається. Хай крутить жорна й корови доїть. Меч на рало перекує, спис у стрісі заткне. В шоломі можна насадити квочку, щоб половців курятами погостити, як прийдуть. Я з дороги завертатись не звик. Піду сам. І або шоломом із Дону води нап'юся, або головою над Доном за вас усіх накладу. Бо краще згинутися в славі, ніж у соромі жити!

Торкнув коня і скочив у річку.

За ним де не взявся Данило, й син Володимир, і небіж Святослав, і вірний його отрок. Зашумів перед ними Донець, за ними їх вої шуміли.

Йти чи не йти? Князь Ігор їх зневажив... Жорна крутити казав і корови доїти...

— Князь Ігор добре сказав: краще вмерти, ніж у соромі жити. За ним!

— Хай іде сам, коли такий гордий.

— А що скаже край, коли ми без князя вернемося? Такого ще в нас не бувало. За ним!

— Вертаймося!

— Ні! Де князь, там і люди. Ходім!

Шум, гамір, крик, ніби бій почався. Аж нараз:

— Дон нас кличе!

— Дон нас кличе! — загуло з тисяч грудей, і тисячі людей бурею перекотилися через ріку.

Два дні ждав Ігор над річкою Осколом свого брата Всеволода. Всеволод із курянами іншою дорогою йшов. Він теж припізнівся, причинюючи Ігореві турботи. Та Надтягнув Всеволод, і Ігор заспокоївся. Всеволодів полк був такий, що тільки стій і дивися. Це дійсно були люди, Мов під шоломами повикохувані, кінцем списа пови-Кормлювані. Брати щиро звіталися.

— Добре, що ти вже тут, — казав Ігор. — А то не знаєш, що я над Дінцем пережив... Уяви собі, люди попе-рестрашувалися сонячної затьми, далі йти не хотіли...

— Моїм вона теж не по нутру була. Та казати не зважилися.

— Бо ти лише своїх маєш, а в мене, дивись, і Володимирові, і Святославові, й чернігівські ковуї. Кожна частина іншого духу принесла. В нас що не город, то світ окремий...

— Якось воно буде. Біда тільки, що сонце ніби на нас завзялося, так пражить. І що далі в степ, то менше трави. Трохи я паші з собою забрав, але надовго її не стане. Коней шкода. Наш Святослав, мабуть, того і плаче...

— Ні. В поході мовчить, слухає, що я кажу.

— А співець?

— Перший за мною в річку кинувся тоді, як дружина йти не хотіла.

— Лицар! Жаль, що наділу не має. Все його наслід-дя — гуся...

— А проте, престолу не добивається, у Тмуторокань не біжить, ворогів на рідний край не наводить.

— Бо любить його.

— І його майбутнім журиться.

— Журиться за всіх нас... Але, — перервав нараз князь Всеволод, — але нам у похід пора.

— Ні, брате, — спротивився Ігор, — твої коні потомились, люди теж. До ночі підіждемо. Холодком краще.

Всеволод згодився, а як звечоріло, полки рушили з місця. Від широкого Дону холодний вітер віяв. Спершу легкий, а там щораз дошкульніший. Ніби русичів до Дону не пускав. Десь узялися і хмари. Насувалися темні, зловісні, грізні. У хмарах блискавки миготіли. Ні зір, ні місяця, тьма-тьменна, що чоловік чоловіка не бачив. Десь перекликалися сичі, по яругах голодні вовки вили. Лисині брехали, як ті собаки, лише якось коротше, відривчасто, ніби собак удавали. Ти б сказав, що весь звіриний світ зі сну прокинувся й подавав собі радісну вістку, що завтра бенкет буде. Поживи матимуть усі донесхочу.

— З великої хмари малий дощ! — нарікали борці. Всякий за дощем серед довгої посухи стужився. А тут покропило трохи, і хмари посунули туди, на Київ. Але й від

того дощику, що перепав, відсвіжілося повітря, легше грудям дихалося.

Провадили старі люди. Вони вже до меча не здатні, та зате степ, мов своє власне поле знають. І куди йти, й де на спочинок ставати. Не раз туди молодими ногами ходили, тепер інших ведуть. Хоч як темно, не бійтесь, не зблудять!

Степ оповився переддосвітньою млою, зимною і гнітючою. Мла, як море. Не йдіть, бо потонете в ньому!

Насилу ранок крізь темінь продирався. Хотілося побачити небо синє, ясне, тричі ясне сонце. Непривітна ніч довго-довго тяглася.

Доходили до річки Солониці³², як нараз побачили кількох комонників, що як вітер проти них летіли. Це передова сторожа, що її Ігор за річку послав був, щоб язика дістати. Половців бачили? Бачили.

Багато їх? Багато. Хтось їм, мабуть, сказав, що русичі наступають, бо з усіх усюдів позліталися, мов ті галки, й не купою йдуть, а справно, як до бою. Треба завернутися, не дамо їм ради, їх куди більше, ніж нас. За ними їх вежі, а ми в чужому краю. Завертаймось, поки ще не пізно. Як сонце зійде, вони будуть тут!

Зійшлися князі на раду, декого зі своїх дружин покликали. Що їм робити? Чи не завернутися з дороги? Всі познаки промовляють за те: і спека, і сонячна затьма, і безводдя.

— Не губімо себе й людей наших!

— А як загубимо честь? — промовив Ігор.

— Честь ізнову добудем, а життя ніхто не верне.

— Ні, браття, без честі я й днини одної не проживу. А яка нечесть піти на ворога й утекти перед ним! Що сказали б люди? Як ви глянули б у очі своїх власних дітей? Що їм ви сказали б? Що половців налякалися, з дороги завернули? Ні! Краще вмерти, ніж у неславі жити! Мертві сорому не чують.

І — пішли.

В п'ятницю рано піднялася мла, і дажбог ясним оком глянув на світ. Побачив рудий степ, спалену траву й потріскану землю. Небо було чисте, темно-синє, таке, як буває в гаряче літо під полудне. Тільки далеко, за каламутною річкою, гень аж на обрії, бовваніли хмари. Не підсувалися вгору й не розпливалися в повітрі, а стояли на одному місці.

— Половці!.. — шумом поплило від одної сотні до другої, аж докотилося до останнього відділу Ігорового війська.

— Половці! — передавав один одному, вдивляючися в ті хмари, що чорним муром замкнули безмежний степовий краєвид.

І чим більше вони вдивлялися в той мур, тим більше він до них наближався. Мур ніби йшов. Непомітно, спроквола, та невпинно.

— Багато їх!

— Як дерев у лісі!

— Як сарани!

— Не дамо ради.

— Чого ж ішли? Не краще було завернутися з дороги?

— Князь Ігор неслави побоявся.

— А як нас половці поб'ють, буде нам слава?

Такі розмови, мов той шелест очеретом, котилися лавами Ігорового війська. І як вітер хитає очерет, так захитався воєнний дух війська.

Почув це Ігор. Торкнув коня, скочив перед передні лави війська, скинув шолом і промовив:

— Бій іще не почався. Хто не хоче битись, хай іде геть, щоб інших страхом не заражував. Я нікого не спиняю!

Окличники підхоплювали княжі слова й передавали їх від полку до полку, від сотні до сотні. Та з лав не виходив ні один чоловік, ні піший, ні кінний.

Легкий усміх майнув по княжім обличчю.

— Так, — сказав він. — Маємо того, кого шукали. А тепер потягнімо³³.

І знов окличники з княжими словами подалися від лави до лави: "А потягнімо!"

Князь негайно почав справляти військо до бою. Посередині поставив свій власний полк, справа полк брата Всеволода, наліво небожа Святослава. Перед собою мав полк сина Володимира й чернігівську поміч із воєводою Ольстином Олексичем на чолі. На самому переді стояли стрільці, вибрані з усіх полків. На плечах у них — стрілами повипинані сагайдаки, на лівому рамені тугі луки. Права рука тільки чекає знаку, щоб вихопити стрілу з сагайдака й натягнути тятиву.

Так стояли вони, задивившись у чорні вали хмар, що гень далеко за річкою бовваніли перед ними. Аж ось одна хмаринка відірвалася. Не підсувається вгору, на блакить, не розпливається в повітрі, а летить просто на них, мов та велетенська казкова птиця.

— Половецькі стрільці на нас ідуть! — сказав Ігор і рушив свої полки.

Дві хмари наступали одна на одну.

Ой, зударяться вони, грянуть громи гучні, поллються потоки стріл калених, пощербляться мечі харалужні, поломляться списи гартовані, зчиниться буревій, якого не бувало. І не одну душу вирве він із тіла й понесе її, як ту соломинку безсилу, бог вість куди. І лежатимуть скрізь по широкому полі незнайомому шоломи поскіпані та голови порозчереплювані. Потоками черленими потече кров людська до Каяли-річки.

І каятиметься не один, що гріхами своїми це лихо спричинив. І буде каяття, та вороття не буде...

Ще стрільці Ігореві до річки не дійшли, як половецькі до неї прискакали. Спинились на хвилину і градом стріл із луків своїх сипнули.

І засвистали стріли, зашуміли, засичали. Не одна в біле тіло Дажбожого внука впилася. І не один насторч головою повалився, як той дуб підрізаний, до гарячого лона матері землі припавши. Боронив він її, землі тієї, і вона його до себе пригорнула. Кріпко, кріпко...

На половецькі стріли стрілами відповіли стрільці Ігореві. Стогнали, натягаючись, тятиви, напиналися до останніх меж спроможності м'язи рамен стрілецьких, гадюками сичали, блискавками вилітали стріли... І темно від них зробилося нараз. Неначе знову затьмарилося сонце.

Ігореві стрільці перемагали. Половецькі не зважувалися переступати річки, повернули кінями назад і почали втікати. І пустилися за ними навздогін стрільці Ігореві. Річку перейти бУгсо неважко. Сонце висмоктало з неї воду. А та, що залишилася, ледве сльозила поміж рудими берегами.

Заграла в жилах гаряча кров молодим князям Володимирові й Святославові. Не чекаючи наказів Ігоря, пустилися й вони за стрільцями. Ігор пробував їх зупинити: це ж звичайні хитрощі половецькі, вони ж так заманюють ворога якнайдалі в глиб своїх степів... Та куди там! Князі полетіли, як ті вірли, слави собі шукаючи...

Хоч і як у боях бувалий, запалився незгірше молодих старий вояка Буй-Тур. Ігор хотів і його спиняти, та сили не було.

— Як же нам молодих самих на таку небезпеку пускати? Мені дивно, що ти ще не полетів за своїм сином, — казав Всеволод. — Хоч він і

провинився, бо не ждав твого наказу, але ж на те ти й батько, щоб синові простити. Ходім.

— Годі, — спиняв його Ігор. — Коні наші важкі та голодні. Що буде, як нам попадають із втоми?

— Будемо пішки битись. А там — добудемо коней на половцях. Ходім!

Ігор мусив згодитися, бо й люди його до бою рвалися. Навіть ті, що ще так недавно не зраджували охоти. Бій, як та стихія — тягне лицаря до себе. І навіть коні, хоч які потомлені та зголодовані, ржали й копали копитами землю.

Та не встигли ще останні відділи старших князів перейти річки, як їм назустріч надтягли Володимирові люди: вели перших бранців і бранок, гарних дівчат-половчанок, на половецьких гарбах везли кожухи й опанчі та всяке добро половецьке.

— Князі прогнали половців, — казали вони втішно, — аж за їх вежі. Тепер розганяють їх останні купи та беруть здобич.

— Та це ще не перемога. До перемоги ще далеко! — сказав Ігор. — Половці втягають нас у свої степи, щоб ми там на безводді та на безхліб'ї попропадали. А то хто їх знає, чи не позбираються вони за ніч із усіх сторін, щоб нас доконати...

— Чорно ти дивишся на світ, брате, — відізвався Всеволод. — Дякуймо Богові, що нам перемогу дав.

— Подякуємо, як вернемося щасливо додому. А тепер думаймо, що далі робити.

— А що ж би? Міркую, що нам слід іти вперед, щоб получитися з Володимиром та Святославом, щоб ніч застукала нас укупі.

— А я гадаю послати до Володимира й Святослава, щоб вони приходили до нас. Перейдемо річку, спочинемо й будемо подаватися спрокволу назад.

-Куди?

— Я до Новгороду, ти до Курська.

— Не зустрівшись з половцями? — перестрашився Буй-Тур Всеволод.

— Хіба ж наші не стрінулися з ними, не перемогли їх, не набрали бранців? От коли б Бог дав і цю здобич щасливо додому довести...

— Це їх здобич, не наша.

— Поділимося нею. А там зберемо нові, більші сили і знову підемо.

Всеволод похнюпився. Надумувався хвилину. Нарешті розум і досвід перемогли лицарське завзяття:

— Роби як гадаєш, — сказав. — На те ти наш вождь. Я не противлюся.

І князь Ігор післав своїх людей до сина й небожа, щоб вони залишили половецькі вежі й як стій поверталися до нього.

Не послухали Ігоря молоді князі. Відповіли, що сьогодні вертатися не можуть. Люди їх, мовляв, боєм потомилися, їм відпочинок належить. А Святослав від себе доклав, що його коні такі виснажені, що далеко ними не заїдеш. Ігрові посланці вернулися ні з чим.

А тим часом молоді князі даліше здобич брали, людей і добро. І як його не брати, коли є що? І набрали того всього так багато, що кожухами

й опанчами можна було мости мостити, хоругвами болота встеляти. Щойно ніч поклала кінець тій роботі. Зібрались і вирішили не верталися додому, а тільки податися трохи назад до річки, зійтися з Ігорем і Всеволодом і там на ніч табором стати. А на рано побачать, що буде.

— Отеє, батьку, тобі, — сказав Володимир, кидаючи під ноги Ігореві червоний половецький стяг зі срібним Держаком.

Ігор не дуже втішився дарунком, хоч і не відкинув його. Не хотів псувати синові радості з перемоги.

— Ти добре бився, — сказав, — та недобре, що вождя свого не послухав. Удруге цього мені не роби!

Володимирові люди були дійсно такі потомлені, що де "о впав, там і лежав. Ні співу, ні танців, ні бенкетування.

Лише вартові стоять і, мов ті сичі, вдивляються у степ. Великий він, непривітний, зрадливий. Нічого доброго від нього не сподівайся. На його безмежних просторах плодиться біда для нас. Лише хмари звідтіля йдуть. А в тих хмарах громи гуготять і блискавки палають.

І тепер він знову наступає. Хмари шле, хоче прикрити чотири сонця³⁴, щоб темно стало, темно, як у ніч горобину.

Неспокійно спали ночі тієї князі...

А в суботу рано-вранці кривава зоря світ заповідала. Повіяли вітри, стрибогові внуки, земля задудоніла, ріки мутно попливли, порохи поля поприкривали. Зашуміли, зашелестіли стяги-прапори. Половці йшли від моря, і від Дону, і зі всіх сторін, — Ігореві війська обступали. Бісові діти криком поля перегородили, а Дажбогові внуки — червоними щитами³⁵. Як довгий-предовгий шнур, як той мур, простяглися ті щити один біля одного крізь широкий, мовчазний, поранковою млою оповитий степ.

Аж нараз той мур заколихався. То вправо, то вліво, ніби ним вітер хитав. Почулися слова тривожливих докорів. Чом було не завернутись, чого було вганятися в чужинецьку країну? Ігор відповів:

— Не пора тепер нарікати! Треба було послухати вчора — після першої перемога подаватися спроквола назад... А за ніч збіглися половці з усіх сторін. Тепер одне залишилося — битись і або перемогти, або хороброю смертю полягти!

Дехто з дружинників радив, хоч і не зважувався цього на голос казати, щоб кінні втікали, а піші щоб спиняли ворогів. Коли це Ігор почув, зжахнувся.

— На те я не дозволю ніколи. Де люди, там і ми. І або вкупі переможемо, або поляжемо вкупі.

І зіскочив з коня, а за ним пішли й інші: князі, дружинники, воєводи. Кожний станув перед своєю частиною: тисяцький перед тисячею, соцький перед сотнею, князь перед своїм полком. А стояли ті полки в такому самому ладі, як і вчора: Ігор посередині, Всеволод і Святослав на крилах, Володимир і Ольстин Олексич перед ними. Стрільці, вибрані з усіх полків, висунулися наперед.

Почався бій.

Від світанку до вечора, вщ вечора до світанку летять стріли каленії, гримлять шаблі* об шоломи, тріщать списи гартовані серед землі половецької.

Чорна земля, поорана чобітьми та копитами, кров'ю була полита, тілом людським засіяна і тугою обвіяна.

Ой, тужитиме земля наша!

Дві хмари стріл зустрілися. Стріли гострі, їдкі та кусливі, як ті змії. Коли яка попаде в землю, зариється глибоко й стирчить так кріпко, що й вирвати її нелегко. А як у груди, наскрізь прошибне. Груді князів і дружинників опанцирені, вони тих стріл не дуже-то й бояться. Але що мають казати звичайні мечники та колійники?

А стрільців половецьких куди більше, вони по два луки мають. І на конях вони, то прискакують, то втікають. А коні їх легкі, поворотливі, степові. Княжі ж стрільці опішені, йдуть і стріляють, ідуть і стріляють.

Стріляли, поки їм стріл стало. А тоді розступилися передні лави Володимирового й Ольстинового полку і пропустили крізь себе перетомлених стрільців. Пропустили, замкнулися й рушили вперед, бо ворог наближався.

Зударилися. І від удару того земля задрижала... Мов розбурхані хвилі океану, напірали стовпища половецькі на княжі війська, а ті їх відпірали — мечами, списами, щитами. Чоловік із чоловіком зударявся, меч зі шаблею бився, аж сипалися іскри. Коли пощербилися мечі, з ножами йшли один на одного, до рукопашного бою приходило. Один одного зломити хотів і, як той сніп, на землю покласти.

Смерть, наче той косар страхітний, ішла й косила. Лавами цілими людей стелила, купи трупа клала. І не вгавала, втоми-перевтоми не знала. На диво багате жниво збирала.

А сонце пекло, палало. Останні сили з людей висисало. Потом вони вмивалися, у крові купалися, світу Божого не бачили, задурманені, оп'янілі, до одної йшли мети, до — перемоги!

Та дійти до неї ніяк не могли. Поколені, порубані, покалічені, обезвічені, лягали на далеких окраїнах землі рідної. Боронили її,

А вожді? Де люди, там і вони. Що людям, те й їм. Ті самі труди, ті самі рани, аби не... кайдани!

Нараз почувся крик:

Шаблі половецькі об шоломи русичів; русичі мали мечі.

— Зліва нас заходять половці!

Ігорів полк висунув свої запасні частини на лівий бік. Скочили на коней і помчали, щоб спинити найгрізнішу з небезпек — окрилення. І вдалося якось не пустити ворога на зади. Хоч із величезними втратами, але відперли його.

Та ще не встигли вернутися на спочинок, як знову вдарив крик на сполох:

— Ворог нас із правого боку заходить. Ігор кинув інші частини на правий бік.

Знову бій, одчайний, завзятий, і знову нові важкі втрати. І так кілька разів, поки ніч не настала.

Втомилися і свої й вороги, від бою й від жаги... Язик до піднебіння прилипав, сагайдаки позсихалися, стріли годі було з них добути. З ніг валилися люди.

Насилу постягали трупи, своїх і чужих. А трупів цілі вали. Вони добрій справі послужать. Жахливою перегородою стануть між обома ворожими таборами.

Над полем рудий туман. Чути піт, і кров, і стогони...

Князь Ігор зціпив зуби. Він теж ранений у руку... Та йому стогнати не годиться.

Третього дня, в неділю, ще й сонце не сходило, як половці почали знов наступати. За ніч до них нові стовпища понадтягали. А княжих людей чимраз менше. Та їх обхопило невгнуге завзяття. Не здаватися, битися до останнього строщеного списа! Бо й що ж їм іще залишалося? Ворог їх не пощадить. Не замирить із ними по-лицарськи. Ранених подобиває, подорізує, а для тих, що попадуть у полон, для тих — хто його знає, що краще: смерть чи життя полоненика-раба? То й, не дожидajući наказів старшин і воєводів, із місць зривалися і ставали в ряди. Як учора й позавчора.

І знову летять стріли каленії, брязчать шаблі об шоломи, тріщать списи гартовані в чужім, половецькім краю.

І знову, мов ті снопи на ниві, лягають Дажбогові внуки за свою землю, за волю.

Аж нараз... Ігор дивиться й очам не вірить. Із Ольсти-нового полку вискочила сотня, одна і друга, чернігівські ковуї, ті, що в боях без мечів і щитів, з ножами тільки в руках на ворога кидаються і перемагають. Вискочили й біжать. Куди ж бо вони? Невже ж зжахнулися смерті й утікають? А може, яку ворожу побачили частину, що хоче зайти збоку, й летять їй назустріч?.. Не пустити їх, завер-ліути, бо й так уже людей небагато...

І Ігор, не надумуючися довго, скаче на свого коня й летить навперейми. Здіймає шолом, щоб його побачили й пізнали.

— Ви куди? — кричить. — Вертайтеся! Це ж я! Ваш вождь. Не осоромлюйте себе, Чернігова, цілої землі нашої!

Чи пізнали його ковуї — не знати. Та пізнали князя половці. Як ті парди, кинулися на нього. Поворот до своїх йому загородили. Розлучили вождя з його військом. Ані йому до війська, ані війську до нього.

І ковуям ніяк завернутись. Один тільки Михайло Юрієвич насилу пробився. Став біля Ігоря, своїми широкими грудьми його заступає, бо Ігор ранений у руку.

Та ще в пору Данило до шуряка прискакав. Трьох їх тепер — трьох, як одна душа. А довкола половців, мов чорної птиці. І все ще нові надлітають. Верещать. Смачний шматок занюхали. Та нелегко його дістануть.

Не одна голова ворожа з плечей злетить, не одна шабля зломиться, не один спис потрощиться, заки бісові сини дістануть у свої руки трьох хоробрих Дажбогових внуків. Б'ються.

А полками за той час Всеволод кермує. Мов той ярий тур, кидає собою направо, наліво. А де його золотий шолом блисне, там лежать постинані голови половецькі. Де його меч гряне, там хтось упаде, і більше вже не встане. Бо що йому рани? Він забув про всіх і про все, навіть про свою дружину; прегарну Глібівну, про свій престол і дороге насліддя. Йому одне на гадці: пробитися крізь ворожі лави на допомогу братові своєму, дорогому Ігореві. Вони ж так недалеко один від одного — на один перестріл. На один перестріл усього. Та в ту мить його меч не видержав ворожого удару. Здзеленькотів, відломився від рукояті, полетів.

Вороги хмарою накрили Всеволода. Друга хмара окутала Ігоря й його товаришів бою, Данила галицького й Михайла Юрієвича чернігівського.

Так розлучилися вірні брати над берегами мутної Кая-ли. Так скінчився той бенкет червоний, — вина-крові не стало. Впилися нею

хоробрі русичі й ворогів напоїли. І лежать тепер усуміш у важкому похміллі.

Шумить над ними степова ковиль-трава, і гнуться над річкою лози.
Ронять листки, як сльози.

Мало хто вийшов ціло з тих боїв жахливих. Одні полягли, другі останками сил до річки добилися, щоб рани обмити та вгасити спрагу, й потонули в її каламутних хвилях, ще інші попали в полон, а тільки деякі заціліли. І ці — виснажені, бігли окривавлені, голодні, бігли навмання, подібні до звірів, цькованих хортами. А страх біг за ними, бо не мали половці для ворогів ні сумління, ні серця.

І втікали вони ночами невидними, полями бездорож-ними, умліваючи з голоду й болю. Ночами втікали, а днями ховалися в комишах, в очеретах та в багнах, що не висихали. Не один там і заков'яз навіки.

А ті, що їм поталанило добігти до землі рідної, — приносили сумні вісті про погром, якого ще не бувало:

— Каяла!

І летіло це зловісне слово від міста до міста, від села до села, від загороди до загороди. А куди пролетіло, туга, мов та повінь, розливалася широко. Туга за тими, що пішли й не вернуться ніколи, жаль за славою, що її сором, мов хмара сонце, прикрив, і тривога, що завтра буде!

Бо на цих боях не скінчиться. Мало буде Обиді нашої кривди. Вона збудиться, лебединими крилами сплесне й полетить на нас. А за нею насунуть стовпища половецькі з ханами Гзою та Кончаком. Копитами землю зо-рють і кістками заволочать, людським тілом її згноять, поллють кров'ю, слізьми зросять... Ой, гіркі ж то буцуї жнива, доле наша нещаслива!

І пролетить Обида понад нашим краєм із вогненным рогом у правиці невблаганній, села й городи попалить, квітучі загороди людські у попіл оберне.

Ох леле, горе нам!

А над берегами Чорного моря готські діви³⁸ гратимуться золотом нашим, бо його аж туди занесуть криваві хвилі степових річок. І усміхнеться німою, нерозгаданою усмішкою далекий бовван тмутороканський³⁹.

Усі сили ворожі радітимуть радістю великою, що заламалася сила Дажбогових внуків, заламалася й не скоро до давньої потуги повернеться...

*

Великий київський князь Святослав був саме тоді в Корачеві⁴⁰, де збирав нові сили, щоб улітку піти на половців. Вертаючися з Корачева, поступив до Новгород-Сіверського. Хотів князя Ігоря намовити до цього походу. Та як же здивувався, коли не застав там ні Ігоря, ні його дружини. Ігор на половців пішов, а Ярославна переїхала до Путивля. І зажурився Святослав. Не радяться князі з ним, самі тайком за такі небезпечні діла беруться. Відвикли слухати київського князя як свого начальника, як наслідника Володимира Великого й Мудрого Ярослава. Не бачать, що нівечать спійло, яким розбита на уділи земля трималася ще хоча трохи купи. Не розуміють, що підтинають гілляку, на якій самі сидять.

З такими сумними гадками князь Святослав заїхав до Чернігова, щоб і тамошнього князя до літнього походу намовити. Не намовив, а лише довідався про Каялу. І серце його скліщив біль: такі хоробрі князі, і тепер у половецькій неволі! Який сором, яка втрата!

Спасати їх, спасати!..

Спокою не мав князь Святослав ні вдень, ні вночі. У днину з гадками бився, по ночах мутні сни йому снилися. А як вернувся до Києва, скликав мужів своїх на раду й розказав їм свій останній, найдивніший сон,

— Лежав я, — казав князь Святослав, — на київських горах, на тисовому⁴¹ ложі під чорним покривалом. Напували мене вином синім, змішаним із отрутою, та з пустих сагайдаків половецьких сипали мені жемчуг на груди. Лоскотали мене. А я був безсилий, безрадний. Дивлюся, а в мойому теремі золотOVERХому дошки без сволюка над головою висять. Ось-ось упадуть і придавлять мене! Слухаю, а галки й ворони чорними стадами насунули і край наш пообсідали ген аж до Пліснеська⁴², до Кисаневої деб-ри. Обсіли, крячуть і не летять над море.

Слухають бояри князя і так йому цей дивний сон ясують:

. Туга, князю, твій ум полонила, бо довідався ти, що Ігор і Всеволод, як два соколи бистрі, злетіли зі своїх престолів, щоб добути город Тмугорокань або шоломами випити воду з Дону, і половці підтяли крила тим вірлам-соколам, самих їх у пута залізні закували й у кліті посадили. І темно стало в неділю ясну, бо два сонця наші⁴³ погасли, а з ними й два місяці за хмари зайшли. А тоді степовики, немов те кровожадне гніздо нардове, порозбігалися по волостях наших, нам на смуток, ворогам на втіху. Вже-бо наруга⁴⁴ побідила славу, вже-бо неволя вдарила на волю. Див з дерева свого світового на землю кинувся, а готські діви заспівали про Вусові часи⁴⁵ та про помсту Шаруканя.

Так з'ясували бояри дивний сон князеві. А князь, вислухавши їх золоте слово, зі сльозами змішане, зронив:

— О, Ігорю і Всеволоде! Чом ви моєї сивої голови не пошанували, чом ви ради моєї не питалися, а за голосом своїх палких, лицарських серць пішли? Рано⁴⁶ почали ви половецьку землю сікти метами своїми, собі

слави добувати. І де ж тепер та ваша слава кривава? Де полки ваші, де чернігівська дружина брата мого Ярослава?.. Не шукайте їх і не кличте, — мертві не відгукнуться.

І задумався князь Святослав, бо бачив горе рідної землі, якого не бачили інші. І зажурився він — хотів Ігоря і Всеволода з неволі визволити, та сил до того не мав. А половці справді, як те пардове кодро, по країні нашій порозбігалися: Гза Посем'я руйнував, Кончак лютував по Посуллі. Аж під Переяслав увігнався і город обляг. Князь Володимир Глібович із невеличкою дружиною вискочив із мурів, але в нерівному бою трьома копіями був пробитий. А коли Святослав на підмогу йому пішов, половці від Переяслава під Римів⁴⁸ пішли, добули його та зруйнували.

Все це, та сумна картина, мов жива, розгорталася перед очима Святослава. Та він її не зжахнувся. Почув нові сили й нову охоту в серці.

— Браття! — сказав він. — Коли сокіл пір'я ронить, коли він линяє, тоді високо літає за птицями, щоб їм гнізда свого на поталу не дати. Так і я, хоч і не молодий, гнізда свого на поталу половцям не дам. Підемо й поборемося, браття!

Минали неспокійні дні, проходили безсонні ночі, а князь Ігор з полону не вертався. Війна. Половці в краю. Про мир і гадки немає.

А проте княгиня Ярославна дожидала Ігоря, як ясного сонця в довгу осінню сльоту. Він приїде, він приїхати мусить!

Не раз їй здавалося, що від степу шпаркі половецькі коні летять. А на одному з них він, її ладо. Вибігала тоді з терему на вали й дивилася. Довго-довго. Та від степу тільки вітер туманами порошу котив. І ще гірше засмучена, було, вертається до своєї відпочивальні. Помолиться, на мить своє горе забуде, — засне. Аж тут нараз буцім хтось над її вухом гукне: "Вставай!" Зірветься, сяде на постелі й наслухує. Голоси якісь на дітинці чує. А з тих голосів голос Ігоря вибивається. Так, це він! Дає накази

конюхам, щоб вичистили й нагодували його коня, бо він далеку дорогу пробув... А ось і її син Володимир на отрока гукає, щоб йому стрем'я притримав, із коня зіскочити поміг, бо в нього ноги — одна рана велика...

— Вони! Вони! — скрикує радісно княгиня, одягається й біжить на замкове подвір'я.

Але там тільки тіні від веж на землю лягають, тільки дерева жалібно скриплять, ними на всі сторони вітер гне, за чуби термосить.

Отаке не раз бувало. І в Новгороді, і в Путивлі, куди переїздила княгиня, то від половецьких наскоків утікаючи, то доглядаючи маєтку свого сина.

Ніде й ніколи не було їй спокою.

А в неділю ще гірше, ніж у будень, бо неділя нагадувала ту неділю нещасну, коли Ігор із княжого золотого стремена зіскочив і в невольниче сідло пересівся. Та ще в неділю тієї роботи нема, що в будень. Є коли й є над чим думати.

*

І вийшла княгиня Ярославна з терему сина свого Володимира в його городі престольнім у Путивлі на замкові вали в неділю, на досвітку рано, і очі свої, як дві ластівки скоролетні, далеко на схід пустила. В ранню млу, в туман синій, що над землею повис. І летять ті ластівки на крилах туги гень-гень аж за Донець, до сірих веж половецьких, князя Ігоря шукають.

Коли б могла, зозулею туди полетіла б, замочила б бобровий рукав свій у Каялі й обмила б рани криваві на хоробрім Ігоровім тілі.

Коли б могла!

Коли б могла, зняла б руки вгору, мов ті зозулині крила, заплющила б сплукані повіки й верглася б із вежі щонайвищої буйному вітрові в обійми. Хай несе її туди, де Н'ор тепер.

Коли б могла!

Та вітер не їй, а половцям сприяє. В час боїв над Кая-лою так жваво половецькі стріли хапав і на Ігореві вої ніс, а князеві стріли на боки заносив... Мало то йому місця попід облаками буяти або на морі гратися кораблями? Чого ж він тоді княжим воям у очі пилом метав, чого ж радість її по ковиль-траві розвіяв?

Коли б могла, Дніпра-Слауту ублагала б, щоб на своїх хвилях пінистих приніс човен із її дорогим ладом від половців до затону в Почайній.

Коли б могла!

— О сонце, тричі ясне сонце! Всім тепло ти й радість посилаєш. А чого ж бо ти так невблаганно пекло тоді, як Ігор із половцями бився? Чого виссало ти останні сили з тіла його воїв, язика їм до піднебінь поприліплювало, висушені тули постулювало, що стріл з цих тул добути було годі?

О сонце, тричі ясне сонце!

Заводить-плаче Ярославна. Коли гляне — у полі, на шляху, щось бовваніє. Коні два повагом ступають. А де ж вершники? — Вершників немає, тільки два піші коні за поводи ведуть. Коні рівно ступають, не напереміну ногами, а права передня і задня, ліва передня і задня — іноходці. А між кіньми — килим. Когось везуть. Живого чи вмерлого? Боже!

Княгиня хоче бігти, хоче побачити, хто на килимі, як та дитина в колисці, та ноги під нею вгинаються. Паде. Сонце крізь імлу продирається, княгиню розважає, але вона того не бачить, не чує...

Вибігли дітські з княжого терему, підняли княгиню й завели до відпочивальні. Розплющила очі.

— Кого привезли? — питає.

— Твого галицького гостя.

— Данила?.. Де він?.. Ведіть мене туди... Ні, ні, стривайте на хвилину.

1 поправила вбрання на собі, очі зі сліз обтерла.

— Живий він? Здоровий? Кажіть!

— Живий, але нездужає, від ран.

— Лікар при нім?

— Лікар зілля в гаю збирає. Побігли по нього.

— Ходім!

Данило, побачивши княгиню, хотів схопитися і привітатися з нею. Але сили послуху відмовляли. Княгиня припала до нього.

— Брате мій!

— Сестро!

І довго не могли прийти до слова. Розлука, ніби той мур, розвалилася нараз, але зараз же виростала якась нова, ще гірша перегорода — свідомість, що Данило важко недужий, що вони можуть розлучитися навіки.

— Ігор де? — спитала по хвилині Євфросина. Данило жалібно подивився на сестру. Не тішиться, що

він приїхав, про Ігоря питає... Хоч воно і природно, але ж таки прикро.

— Ігор іще там! — відповів і показав рукою на схід.

— Як йому?

— Не турбуйся. Кривди не має. Його шанують, як князя й як лицаря.

— Правда? Не дуриш ти мене?

— Я ж неправди не люблю, ти знаєш. Ігор здоровий, на лови їздить, двадцять людей біля себе має. Тільки за престолом своїм і за тобою тужить.

— А рука?

— І рукою вже гаразд володіє, як колись. Тільки гляди як вихопиться з неволі і прилетить до тебе.

— Що ти кажеш?

— Прилетить. У нього там є один вірний половчанин, Овлур. Той священик, що ти його Ігореві післала, освідомив цього Овлура, охрестив, і тепер він душу за Ігоря віддає би. Овлур Ігореві вернутися допоможе. І я вже бачу, як ясно світить сонце, як Ігор у краю ріднім, як він їде

поклонитися Матері Божій, як із церкви виходить, як народ його вітає, дівчата співають, князям славу віддають...

— Господи! Коли ж то буде... А що ж син мій Володимир?

— І ним не турбуйся. Його полюбила донька хана Кончака. В вогонь і воду за ним пішла би.

— Половчанка? — скривилася княгиня.

— Половчанка, але гарна й добра душа, — потішив її Данило. — Побачиш, приїдуть обоє. До того, вже християнка вона. Не вдавайся в тугу, сестро.

— А ти?

— Я вже, Богу дякувати, тут, — сумно усміхнувся Данило. — Прийшов потішити тебе, бо туга твоя, мов той зозулин крик, аж туди до мене долітала.

— Добрий мій! — спочутливо сказала княгиня і стиснула виснажену братову руку.

— Яка там добрість! У неволі вмирати не хотів, і тільки. Задихався там. Ні для ока, ані для вуха розради не було. Куди не глянь, рудий степ, сірі вежі, незчисленні табуни коней та стада худоби. А там, у нас, Дністер, гаї, левади, пісні. Солов'їні, й людські, й дівочі.

Полетів кудись далеко очима. Ув очах вогні горіли.

— Як зацвітуть навееену сади, як вибіжать на синє небо всі зорі, які лише є, як заспівають усі солов'ї, — ех!

— А твоя пісня, Даниле?

— Вона тут! — і показав на груди. — Але я не вмеру, поки її не передам тобі написану. Це пісня про Ігоря, про Всеволода, про твого батька Ярослава, і... про княгиню Ярославну. Вся наша слава й неслава, честь і гріх, провина й покаєння — всі ми в ній житимемо. І я теж. Хоч мене й не буде, ні в житті, ні в пам'яті людській.